

ATEBE

Dinî Araştırmalar Dergisi
Journal for Religious Studies
e-ISSN: 2757-5616

ATEBE Dergisi | Journal of ATEBE

Sayı: 7 (Haziran / June 2022), 37-59

Hâris el-Muhâsibî’de Eğitimle İlgili Bazı Kavramlar

Some Concepts Related to Education in Hârith al-Muhâsibî

Ahmet Beken

Arş. Gör. Dr. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Eğitimi Anabilim Dalı
Research Assistant Ph.D. Çukurova University, Institute of Social Sciences, Department of
Religious Education

Adana, Türkiye

ahmtbeken@gmail.com

orcid.org/0000-0002-5243-7605

<https://ror.org/05wxkj555>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Mayıs/May 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Haziran/June 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran/June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Atıf / Cite as: Beken, Ahmet. “Hâris el-Muhâsibî’de Eğitimle İlgili Bazı Kavramlar”. ATEBE 7 (Haziran 2022), 37-59. <https://doi.org/10.51575/atebe.1116998>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ahmet Beken).

Yayıncı / Published by: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Social Sciences University of Ankara.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Hâris el-Muhâsibî'de Eğitimle İlgili Bazı Kavramlar *

Öz

Eğitim, insanla birlikte var olan bir olgudur. Eğitimin ilmî bir disiplin hâlini alması ise yenidir. Yakın döneme kadar eğitim, din eğitimi, ahlâk ve değer eğitimi şeklinde birbirinden ayrı alanlar da söz konusu değildir. Dolayısıyla bunların ilmî birer disiplin olarak birbirlerinden ayrılmaları da yeni bir hadisedir. Zira tarihsel süreçte eğitim, dinî ve ahlâkî bir karakteri haiz olup bunların her biri diğerinden bağımsız alanlar olarak telakki edilmemiştir. Burada din, eğitime anlamlı gaye ve hedefler sağlarken ahlâk, hem dinin hem de eğitimin önemli amaçlarından birini teşkil etmektedir. Ayrıca tam anlamıyla tahakkuk etmesi, olumlu ve dengeli bir kişilik oluşturmaya adına eğitimin dinî ve ahlâkî karakteri de önem arz etmektedir. Bu nedenle günümüzde eğitim, din eğitimi, değer ve ahlâk eğitimi şeklindeki adlandırmaların tarihsel süreçte hangi kavramlara karşılandığının ya da hangi kavramlarla ilişkili olduğunun ortaya konması büyük bir önemi haizdir. Ehl-i Sünnet kelâmının ve tasavvufun kurucu isimleri arasında yer alan Hâris el-Muhâsibî (öl. 243/857), insanın dinamik yapısını oluşturan, onun olumlu-olumsuz eylemlerinin kaynağı konumundaki kalp, akıl ve nefsin belli bir ölçü ve denge içerisinde eğitilmesi gerektiği üzerinde duran, bu yönde çok sayıda kavrama yer veren erken dönem âlimlerinden birisidir. Muhâsibî'nin insanın içten dışa değişimi ve dönüşümü, onun eğitimi ve öğretimle ilgili farklı kavramlara değindiği görülmektedir. Bu yönüyle çalışmamız, Muhâsibî'nin -günümüzdeki anlamıyla- eğitim, din ve ahlâk eğitimiyle ilgili yer verdiği kavramları konu edinmekte, bunları hangi anlamlarda kullanıldığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu şekilde eğitime dair kavramların gelenekten tevarüs edilen birikimle ve klasik metinler bağlamında ele alınması, eğitimin günümüzdeki muhtevasını, yaşadığı değişimleri, daralmaları vs. anlamayı daha da kolaylaştıracaktır. Hem kavramların hem de bunların sahip olduğu muhtevanın tespit edilmesi bağlamında öncelikle Muhâsibî'nin eserlerinden istifade edilmiştir. Buna göre araştırma yazılı dokümanların incelenmesi yöntemiyle ele alınmıştır. Muhâsibî'nin başta edeb olmak üzere eğitime dair ele aldığı kavramlar -dönemin genel anlayışına uygun olarak- dinî ve ahlâkî bir tema taşımaktadır. *Ta'lim/te'allum, ders/te'drîs, edeb/te'dîb, tasfiye, tathîr, ıslâh ve mücâhede (mücâdele ve mükâbede)* Muhâsibî'nin yer verdiği başlıca kavramlardır. *Terbiye, tehzîb, tezkîye ve riyâzet* gibi kavramlara ise ya hiç değinmediği ya da çok az değindiği görülmektedir. Muhâsibî, bunlardan edeble -bilhassa tasavvuf çevresinde ele alındığı şekliyle- dinî/ahlâkî bir içerikle ve daha çok nefsin terbiye edilmesi yönüyle ilgilenmiştir. Bunun yanında diğer kavramların da benzer bir içerikle ele alındığı gözlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Hâris el-Muhâsibî, Edeb, Te'dîb, Ta'lim, Te'allum, Âlim, Mute'allim.

Some Concepts Related to Education in Hârith al-Muhâsibî**

Abstract

Education is a phenomenon that has existed from the early times of human beings, but it has recently become a scientific discipline. Until recently, there were no separate fields such as education, religious education, moral and value education. Therefore, their separation from each other as scientific disciplines is also a new phenomenon. In fact, in the historical process, education has a religious and moral character in itself, and these two have not seen independent from each other. Here religion has provided meaningful goals and objectives to education, while morality constitutes one of the important aims of this education. Besides, the religious and moral character of education has also been significant in order to accrue a positive and

* Bu makale, "Hâris el-Muhâsibî'nin Din Eğitimine İlişkin Görüşleri" (2019) isimli doktora tezinden istifade edilerek yazılmıştır.

** This article is extracted from doctorate dissertation entitled "Hârith Al-Muhâsibî's Views About Religious Education" (2019).

balanced personality. For this reason, it is of great importance to understand how the modern concepts of education, religious education, and moral education have been dealt with in traditional education or in historical processes. Hâriş al-Muhâsibî (d. 243/857), among the founding names of Ahl as-Sunnah theology and Sufism, was one of the early scholars who emphasized that the heart, mind (*‘akl*) and soul (*nafs*), forming the dynamic structure and the source for human’s positive and negative actions, should be educated in a certain measure and equilibrium, and who presented various concepts and terms in this direction. It seems that Muhâsibî refers to different concepts concerning the humans’ change and transformation, his education and training. In this respect, our study aims to deal with the concepts Muhâsibî used within education, religion and moral education in today’s terms and to reveal in which meanings he used these terms. It is also hoped that considering the concepts of education in the traditional and classical concept will make it easier to understand the current content of education, the changes and specialism it has experienced. The concepts that Muhâsibî dealt with on education, especially on decency (*adab/ta’dîb*), have a religious and moral theme in accordance with the general understanding of the period. Among the main concepts that Muhâsibî includes are educating/teaching (*ta’lîm/ta’allum*), instruction/teaching (*dars/tadrîs*), decency, purification (*tathîr, islâh* and *tasfiya*), and mucâhada. It seems that he doesn’t deal with the concepts such as tarbiyah, tahzîb, tazkiya and riyâzat at all or very little. Among them, Muhâsibî was especially interested in decency/adab, as it was handled in the context of Sufism, with a religious/moral view and mostly in the way of educating the soul. In addition, it is observed that other concepts are handled with a similar perspective.

Keywords: Religious Education, Hâriş al-Muhâsibî, Adab (Decency), Ta’dîb, Ta’lîm, Ta’allum, Scholar, Student.

Giriş

İnsan, iyi ile kötü arasında her daim değişim ve dönüşüm yaşamaya müsait, yönlendirilebilir bir fitratta yaratılmıştır. Buna göre iyilik ve kötülüğe eşit derecede istidatlı olup yaratılışı gereği ikisini de elde etmeye muktedir bir varlıktır. İnsanın her iki yönde belli potansiyellerle yaratılması, eğitim vasıtasıyla iyi ya da kötü anlamda yönlendirilebilir olduğunun da göstergesidir. Onun iyiye veya kötüye yönelmesinin temelde bir eğitim sürecini gerektirdiği söylenebilir. Nitekim insandaki potansiyelin açığa çıkarılıp fiil durumuna getirilmesi, fitraten sahip olduğu kuvve ve istidatların geliştirilmesi, her an yeni bir form kazanarak değişip dönüşmesi eğitim yoluyla gerçekleşmektedir. İnsanın iyi olana yönelmesini sağlamak temel gayesi olsa da eğitimin olumsuz yönde de gelişmesi, neticeleri ve kazandırılmak istenen davranışlar itibarıyla istenmeyen durumların ortaya çıkması da mümkündür.

İnsanla beraber var olan bir olgu olmasına rağmen “eğitim”, “eğitme”, “eğitilmiş olma” vb. kavramlar tarihsel süreçte farklı kültürler tarafından farklı sözcüklerle ifade edilmiştir. Eş kavramlar olmasa da İslâm düşünce geleneğinde eğitim ve öğretimle ilişkilendirilebilecek çok sayıda kavrama yer verilmiştir. “Ta’lîm/te’allum, taleb/talebü’l-‘ilm, hıfz, ders/tedrîs, terbiye, edeb/te’dîb, tehzîb, tezkiye, tasfiye, tathîr, tahsîl, islâh, da’vet, irşâd, teblîğ, riyâzet, siyâset ve mucâhede (mucâdele ve mükâbede)”nin geçmiş dönemde ve günümüzde eğitim-öğretimle ilişkisi

kurulabilecek kavramlar olduğu ileri sürülebilir.¹ Bu kavramlardan biri olan edeb sözcüğü, hem dilbilimsel açıdan aslının ne olduğuyla alakalı çok sayıda tartışmaya neden olmuş hem de tarih boyunca farklı anlamlardaki kullanımına dair çeşitli görüşler öne sürülmüş bir kavramdır.² Nitekim çalışmanın odak ismi olan Hâris el-Muhâsibî, *edeb* sözcüğünü dilbilimsel muhtevâsından bağımsız olarak daha çok nefsin terbiye edilmesi yönüyle ele almıştır.

Muhâsibî, dinî ilimlerin farklı alanlarında söz söylemekle birlikte daha çok tasavvufî/ahlâkî meselelerle ilgilenmiştir. Ancak tasavvufun yanı sıra kelâm, tefsir ve hadis gibi ilimlere de konu olmuştur. Eğitim/din eğitimi alanında ise Muhâsibî'nin insan anlayışını ve insan eğitimiyle ilgili düşüncelerini ele alan çalışmalar oldukça azdır. Hâlbuki insanı ve onun olumlu yönde dönüşümünü konu edinen Muhâsibî, edeb kavramının yanı sıra -günümüzdeki anlamıyla- hem eğitim-öğretimle (*ta'lîm*, *te'allüm* ve *ders/terdrîs* gibi) hem de din ve ahlâk eğitimiyle (*tathîr*, *mücâhede* vs.) ilişkilendirilebilecek kavramlara yer veren erken dönem âlimlerindedir. Konuyla ilgili Ahmed Ziyâüddîn Hüseyin tarafından *el-Fikrî'-terbevî 'inde'l-Hâris el-Muhâsibî* adıyla yazılan tez ilk çalışmalardan biridir. Bu çalışmada daha çok eğiten (*'âlim*) ve eğitilende (*müte'allim*) bulunması gereken dinî/ahlâkî hasletlere (*âdâb*), iyiliklere yönlendirme ve kötülüklerden sakındırma (*terğîb* ve *terhîb*) gibi yöntemlere değinilmiştir.³ Biz de bu çalışmada eğiten/hoca (*'âlim*, *mu'allim*) ve eğitilende/öğrencide (*müte'allim*) bulunması gereken özelliklerden bahsetmekle birlikte temel odağımız, Muhâsibî'nin doğrudan eğitime dair yer verdiği kavramlardır. Ancak onun çağdaş anlamda eğitimle ilgili konulara yer veren bir eğitimci olmadığı, başta eğitimle ilgili kavramlar olmak üzere meselâ eğiten/hoca ve eğitilende/öğrenci bulunması gereken özelliklerden bahsederken bunları müstakil olarak ele almadığının belirtilmesi gerekir. Ayrıca sözü edilen kavramlardan bazılarının (*tathîrde* olduğu üzere) tanımına doğrudan yer verirken diğerleriyle ilgili herhangi bir tanıma ya da açıklama yoluna gitmediği görülmektedir. Bununla birlikte kullanımdan yola çıkılarak kavramlarla nelerin kastedildiğinin ya da bunların hangi anlamlarda kullanıldığının tespit edilmesi mümkündür. Nitekim çalışma, Muhâsibî'de eğitim ve öğretimle ilişkilendirilebilecek kavramların tespit edilmesini ve başta edeb olmak üzere bunların hangi anlamlarda kullanıldığının ortaya konulmasını amaçlamaktadır. "Eğitim" derken akla gelen ilk kavramlardan olması ve daha özeldir Muhâsibî'nin eserlerinden birine isim olması edeb kavramının ayrı bir başlıkta ele alınmasının daha doğru bir yaklaşım olacağı kanaatini

¹ bk. Turgay Gündüz, *İslâm, Gençlik ve Din Eğitimi* (Bursa: Düşünce Kitabevi, 2002), 24-56; Ziya Kazıcı-Halis Ayhan, "Tâlim ve Terbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/515-523.

² Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Ahlakî Aklı*, çev. Muhammet Çelik (İstanbul: Mana Yayınları, 2015), 51.

³ Ahmed Ziyâüddîn Hüseyin, *el-Fikrî'-terbevî 'inde'l-Hâris el-Muhâsibî* (Ürdün: Yermük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1412/1991).

doğurmuştur. Yazılı dokümanların incelenmesi yöntemiyle ele alınan çalışmada veriler, Hâris el-Muhâsibî’nin günümüze ulaşan eserlerinden hareketle elde edilmiştir.

1. Edeb/Te’dîb

Edeb genel olarak gelenek, görenek ve ahlâk gibi ilk anlamları yanında İslâm kültürünün tarihi gelişimi içerisinde çeşitli mevkileri, meslek ve sanatları vurgulayan geniş muhtevalı bir kavramdır. Eğitim ve öğretim, tasavvuf ve tarikat, ilmî araştırma ve tartışmalar, ibâdet, dua ve Kur’ân okuma gibi dinî faaliyetler, yeme ve içme, giyim kuşam, temizlik vb. günlük meşguliyetler, her türlü sosyal ilişki ve hayatın diğer bütün alanlarına dair bilgiler ve en uygun davranış tarzları bu geniş muhtevanın içinde yer almıştır. Edeb ayrıca bir toplumda örf, âdet ve kural hâline gelen iyi tutum ve davranışları ve/veya bunları kazandıran bilgileri;⁴ ilim, kültür, koruyup kollamayı, doğru ve makbul olan yolu ve her şeyde ölçülü davranmayı;⁵ söz, fiil ve ahlâkı kapsayan her türlü hatadan sakınabilmenin bilgisini⁶ ifade etmektedir.⁷

Muhâsibî ise edeb kavramını, genel olarak hâl ve hareketlerin dinin istediği doğrultuda düzene sokulup nefsin terbiye edilmesini, dinin tasvip etmediği yanlış bir davranıştan alıkonmasını, uyarılmak ve sakındırılmak suretiyle doğru yola sevk edilmesini, takınılması gereken tutum, davranış, tavır, ilke, kuralların genelini ifade edecek şekilde kullanmaktadır.⁸ Bunun yanında ona göre meselâ dinlemenin âdâbı (*edebü’l-istimâ*) olduğu gibi anlatmanın, anlatılan şeyi uygulamanın ve hatta fikir ve tefekkürün dahi edebi/âdâbı vardır.⁹ Muhâsibî’nin aktardığı kimi rivayetler güzel konuşmanın, güzel dinlemenin ve buna dair âdâbın da öğrenmeyle ilgili olduğunu, ilmin hangi sırayla öğretilmesi/öğrenilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Hukemâdan birisi şöyle demiştir: “Güzel konuşmayı (*hüsnü’l-keîâm*) öğrendiğin (*te’allem*) gibi güzel dinlemeyi (*hüsnü’l-istimâ*) de öğren (*tete’allem*)! Nitekim konuşan sözünü bitirinceye kadar sözünü kesmemek, cevap vermede acele davranmamak, konuşana yüzüyle yönelip ona bakmak, onu anlamak için can kulağıyla dinlemek ve anladığını ortaya koyacak bir tavır sergilemek güzel dinlemenin âdâbındandır.” el-Ğulâbî, Süfyân b. Uyeyne’yi “İlmin başı güzel dinlemedir; sonra fehmetme, sonra

⁴ Mustafa Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk* (İstanbul: DEM Yayınları, 2006), 77, 81-82.

⁵ Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtî’l-fünûn ve’l-’ulûm* (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996), 127.

⁶ Üveys Vefâ, *Minhâcü’l-yakîn şerhu kitâbi edebü’l-dünyâ ve’l-dîn* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1980), 4.

⁷ Nitekim Cürcânî (öl. 816/1413) de kavrama, “her türlü hatadan sakınabilmenin bilgisi” anlamını vermektedir. bk. Seyyid Şerîf Cürcânî, *et-Ta’rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kahire: Dârü’l-Fazîlet, 2004), 16.

⁸ Böyle bir kullanımla ilgili meselâ bk. Muhâsibî, *el-Kasd ve’r-rücû’ ilallâh (el-Vesâyâ içinde)*, thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1986), 252.

⁹ Muhâsibî, *er-Ri’âye li-hukûkillâh*, thk. Abdülkâdir Ahmed ‘Atâ (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2010), 29, 31; a.mlf., *Risâletü’l-müsterşidîn*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde (Kâhire: Dârü’s-Selâm, 1983), 28-30, 101-102.

hıfzetme, sonra onunla amel etme ve sonra da onu yayma (*neşr*) gelmektedir” derken duyduğunu bizlere aktarmaktadır.¹⁰

Edeb; edinilmesi gereken davranışlar dışında, farz ya da nafil ibâdetler yerine getirilirken dikkat edilmesi gereken husus ve rükünleri belirtecek şekilde de ele alınmaktadır.¹¹ Nitekim Muhâsibî'nin “Farzlara çok ihtiyacın vardır, farzları yerine getirirken de edebe ihtiyacın vardır”¹² şeklindeki ifadesi bununla ilgilidir. Bu bağlamda onun vurguladığı hususlar ise niyet, sıdk ve ihlâstır.¹³ Buna göre davranışın kaynağından itibaren düzeltilerek (*ıslâh*) irâde ve niyetin ihlâs yönünde dönüşümü edeb kapsamındadır. “... Dinin her bir ibâdetinin birçok kuralı (*şerâi'*), sınırı (*hudûd*), farz ve sünnetleri vardır. Onları öğrenmeye (*te'lemûhâ*) ve uygulamaya çalışınız!...”¹⁴ ifadesinin devamında yer alan edeb de yukarıdaki muhtevayı taşımaktadır ki Muhâsibî, “dinin âdâbı” tabirine bizzat değinmektedir.¹⁵ Yine “Öğrencilere (*müte'llimîn*) düşen, hocalarının (*mu'allimîn*) gerek huzurunda gerekse gıyabında onlara saygı gösterip tazim etmek, huzurlarında edebi elden bırakmamaktır” derken kavram, talebenin hocasına karşı takınması gereken ahlâkî değerlere/ilkelere göndermede bulunmaktadır. Bunun yanında âlimin öğretme (*ta'lîm*) görevi dışında bir de eğitip terbiye etme (*te'dîb*) görevinden bahsedilmektedir.¹⁶ Bu kullanım, mezkûr kavramlar ve bunlarla aynı kökü paylaşan kelimelerin -yakın anlamlar taşısa da- birbiriyle eş olmadığını, her birinin farklı imalar taşıdığını göstermektedir.

Muhâsibî, edebe daha çok kalb temizliği (*tathîr/tahâret*), nefis terbiyesi ve temel ahlâkî faziletlerin edinilmesi yönüyle temas etmiştir. Bu şekilde dinî ve ahlâkî faziletler edinerek edeblenme aynı zamanda doğru düşünme ve aklın sağlıklı hâle gelmesinin de yoludur.¹⁷ Bu bağlamda kavrama sadece iyi bir davranışın kazandırılması değil, kötü bir davranıştan alıkoyma

¹⁰ Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 30.

¹¹ Meselâ fıkıh literatüründe daha çok sünnetin tamamlayıcısı olarak ele alınan edebe fukahâ tarafından da namaz ve oruç gibi ibâdetlerin ve bazı muamelâtın âdâbından bahsetmek üzere yer verilmiş, daha sonra gelen âlimler tarafından bunların tümü “el-âdâbü's-şer'iyye” başlığı altında toplanmıştır. bk. Câbirî, *Arap Ahlakı Aklı*, 60. Bununla birlikte edeb/âdâb, ahlâka dair yazılan kimi eserlerde de sözü edilen geniş muhtevayı yansıtacak şekilde kullanıldığı görülmektedir. Meselâ bk. Nâsirüddîn es-Semerkindî, *Riyâzetü'l-Ahlâk*, thk. Semîh İbrâhîm Sâlih (Dımaşk: Dârü'l-Beşâir, 2006), 27 v.dğr.

¹² Muhâsibî, “Kitâbü'l-halve ve't-tenakkul fi'l-'ibâdeti ve deracâtî'l-'âbidîn”, nşr. Abduh Halîfe el-Yesû'î, *Mecelletü'l-Meşrik* (Beyrut: Matba'atu'l-Kât(s)ülîkiyye, 1955), 31.

¹³ Muhâsibî, “Kitâbü'l-halve...”, 31.

¹⁴ Muhâsibî, *el-Vesâyâ/en-Nesâih (el-Kasd ve'r-rücû', Bed'ü men enâbe, Fehmü's-salât ve et-Tevehhüm* ile birlikte), thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986), 118.

¹⁵ Muhâsibî, *el-Vesâyâ/en-Nesâih*, 63.

¹⁶ Muhâsibî, *el-Mesâil fi'z-zühd (el-Mesâil fi a'mâlî'l-kulûb ve'l-cevârih* ile birlikte), (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 32.

¹⁷ “Hilim sahibi kimselerin âdâbıyla edeblenerek aklını korumalısın/emniyete almalısın!” ve “... İşte sen de böyle kimselerin ahlâkıyla edeblenmelisin (*ve bi ahlâkîhim fe eddeb*)...” ifadeleri de temelde bununla ilgilidir. bk. Muhâsibî, *Risâletü'l-müsterşidîn*, 89, 107.

ve bu şekilde iyiliğe yönlendirilme manası da yüklemiştir. “... Nefsini Allah’ın emriyle edeblendirir ve ta ki ahlâkı tertemiz olup Allah’ın ahlâkı ile ahlâklanır...”¹⁸ mealindeki ifade, kavramın nefis (ahlâk) eğitimiyle ilgili yönünü vurgulamaktadır. Buna göre edeblenme Allah’ın emirlerine uymayı, yasakladıklarından sakınmayı (Allah’ın hukukuna riayet etmeyi) ve ahlâkiyla ahlâklanmayı bildirdiği söylenebilir. Ayrıca nefsin sorgulanıp hesaba çekilmesini (*muhâsebeyi*), kişiyi edebe ulaştıran vasıtalarından biri¹⁹ sayması ve doğrudan *te’dibü’n-nefs/edebü’n-nefs* ifadesine yer vermesi,²⁰ onun için edeb kavramının evveleminde nefis terbiyesiyle ilgili olduğuna dair önemli kanıttır. İlaveten sabık ifadeye “kişinin kendi kendini eğitmesi” şeklinde bir anlam da yüklenebilir ki bu durumda terkipte daha çok bireysel eğitimin vurgulandığı ileri sürülebilir. Nitekim nefsin terbiye eden kimseden de *müeddibü’n-nefs*²¹ şeklinde bahsetmektedir. Kullanımı az olsa da “iyi ve güzel davranışlar edinen kimse” anlamında *müte’eddibine* de rastlanmaktadır.²² Kısaca nefis terbiyesi söz konusu olduğunda edeb kavramıyla daha çok bireysel eğitimin vurgulandığı iddia edilebilir. Bununla birlikte kavramın genel kullanımı göz önüne alınarak kişinin kendisi dışında eğitici konumunda bir başkasının da bulunabileceği gerçeği unutulmamalıdır. Nitekim *te’dib*, bir başkası tarafından eğitime karşılık gelecek şekilde de kullanılmaktadır.²³ Ayrıca başlangıçta bir başkasından, daha sonra kendi kendine öğrenerek bilgi ve davranış edinme şeklinde öncelik-sonralık ilişkisi ya da her iki öğrenme türü arasında karşılıklı bir ilişkiden söz edilebilir. Muhâsibî, kalbi edeblendirme ve ahlâkî meziyetlerle donanı edeblenme anlamında *te’eddebe* kelimesine de yer vermektedir.²⁴ Başka bir eserinde ise kavramın sadece bireysel değil, toplumsal yönünü de vurgulayarak ahlâk ve âdâb yönünden toplum eleştirisi yapmaktadır.²⁵

Muhâsibî, *er-Ri’âye* eserinin sonunda mürîdin edebiyile ilgili yer verdiği müstakil başlıkta²⁶ takınılması gereken ve kişinin hayatını anlamlandıran kimi davranış özelliklerine değinmektedir. Bu manasıyla *edeb*, insanın sadece kendisi/nefsi ve Allah ile ilişkisini değil, diğer insanlarla arasındaki ilişkiyi anlatan bir kavrama dönüşmektedir. Nitekim kesin (*yakînî*) îmân sahibi kimsenin niteliklerinden bahsederken edebi/te’dibi yukarıdaki ilişki biçimlerini kapsayacak,

¹⁸ Muhâsibî, *el-Kasd*, 311.

¹⁹ Meselâ bk. Muhâsibî, *Şerhu’l-ma’rife*, thk. Sâlih Ahmed eş-Şâmî (Dimaşk-Beyrut: Dârü’l-Kalem, 1993), 85.

²⁰ Muhâsibî, *el-Mekâsib ve’l-vera’*, thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ (Beyrut: Mü’essesetü’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, 1987), 64, 65; a.mlf., *Şerhu’l-ma’rife*, 37; a.mlf., *Bed’ü men enâbe ilallâh*, thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1986), 334, 347.

²¹ Muhâsibî, *Bed’ü men enâbe*, 347.

²² Meselâ bk. Muhâsibî, *el-Kasd*, 282.

²³ Meselâ bk. Muhâsibî, *er-Ri’âye*, Beyrut, 288.

²⁴ Muhâsibî, *Şerhu’l-ma’rife*, 57. Edeb şeklindeki kullanım için bk. Muhâsibî, *Şerhu’l-ma’rife*, 70.

²⁵ Muhâsibî, “Kitâbü’l-halve”, 55.

²⁶ Muhâsibî, *er-Ri’âye*, 503.

temel dinî ve ahlâkî erdemleri edinmeye karşılık gelecek şekilde kullanmaktadır. Ancak burada bir başkasını edeblendirecek ya da ahlâkının güzelleşmesine vesile olacak kişilerin hali hazırda edeblenmiş ve güzel ahlâkla donanmış kimseler olduğu anlaşılmaktadır.²⁷ Başka bir ifadeyle te'dîb faaliyetinde özne konumundaki kişinin kendisi öncesinde terbiyeye konu olan ahlâkî hasletleri edinmiş olması öngörülmektedir. Bu durumda bir başkasının davranışını düzeltmeden önce kişinin kendi davranışlarını düzeltmiş olması te'dîb sürecinde ilke olarak benimsendiği ileri sürülebilir. Bu durumda sadece söz ile terbiye etme değil, eylemlerle örnek olmak (*temsîliyet*) ve bir başkasını bu şekilde eğitme durumu söz konusudur.

Mürîdin terbiyesi (*te'dîbü'l-mürîd*) başlığında ise kavramı günlük hayatta edinilmesi gereken davranışlar, alış-veriş ve diğer insanlarla ilişkilerde (selâm verme, hasta ziyaretinde bulunma vs.) dikkat edilmesi gereken ilkeler, ibâdetlerin (abdest, namaz vs.) âdâb ve erkânına yönelik hususlar, Allah'la irtibatla riayet edilmesi gereken hasletler şeklinde geniş bir çerçevede ele almaktadır. Bu bağlamda öncelikle gafletten sakınılması, bu sakınmanın günahlardan temizlenme ve bunun da sadece Allah'ın rızasını elde etme gayesiyle yapılması gerektiğini belirtmektedir. Allah'ın emirlerine riayet edip nehiyelerinden sakınma konusunda azimli ve kararlı davranma, tevbe edip Allah'a yönelme, ona karşı kalbin korku (*havf*), sakınma (*hazer*) ve hayâ ile dolu olması, Allah'la olan ahdin nefse her daim hatırlatılması, tevbenin ve Allah haklarına riayet etme azminin yenilenmesi; Allah'ı, ölümü, âhireti ve âhret ahvâlini düşünme (*tezekkür*) ve yaşayışın buna göre düzenlenmesi, niyetin öne alınarak ihlâslı olmaya özen gösterme, uykudan uyandıktan sonra ilk iş olarak Allah'a hamd etme, giyinirken setr-i avret niyetiyle giyinmek, (Allah rızası ve Peygamberin sünnetine uyma niyetiyle) ağız ve diş temizliğine dikkat etmek, namazda dikkatin dağılmaması için tuvalet ihtiyacını giderip temizlenmek, abdest alıp namazı cemaatle eda etme niyetiyle mescide gitmek, farz namazından sonra evlâ olma durumuna göre ya nafilâ ibâdetle devam etmek ya da eve gidip maişet için işe koyulmaktan birini tercih etmek, aile fertlerine karşı sevgi ve merhamet göstermeyi ilke hâline getirmek, onları eğitip terbiyeleri ile ilgilenmek, bir ihtiyaç için dışarı çıkılacaksa -karşılık niyetlere göre olacağından- öncelikle niyeti kontrol edip pekiştirmek, alış-verişte Allah'ın hoş görmediği her türlü kâr, ücret ve maddî çıkar terk edilerek vera' üzere hareket etmek, muhtaç insanlara yardım etmek, ilim talebinde bulunulacaksa Allah'a tâati ve rızasına erişmeyi gaye edinmek²⁸ edeb/te'dîb kapsamında değinilen diğer hasletlerdir.

Muhâsibî, *Şerhu'l-ma'rife* adlı eserinde nefsin hesaba çekilmesiyle (*muhâsebe*) birlikte azmin kuvvetinin ve hevâya aykırı hareket etmenin neticesi saydığı on hasleti de edinilmesi gereken (*te'eddüb*) ahlâkî hasletlerden saymaktadır. Bunlardan birincisi doğru ya da yalan, bilerek ya da yanılarak Allah adına yemin etmemektir. İkincisi şaka ya da gerçek her hâl ve harekette yalandan

²⁷ bk. Muhâsibî, *el-Vesâyâ/en-Nesâih*, 213-14.

²⁸ Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 503-515.

uzak durmaktır. Üçüncüsü söz verildiğinde bunu yerine getirmemekten sakınmaktır. Dördüncü hiçbir mahlûka lanet okumamak ve zerre kadar bir şeyi dahi incitmemektir. Beşincisi Allah'ın yarattığı hiçbir şeye bedduada bulunmamaktır. Altıncısı kible ehli Müslümanlardan hiçbirinin müşrik, kâfir ya da fâsık olduğunu söylememek ve bu hususta şehadette bulunmamaktır. Yedincisi Allah'ın haram kıldığı masiyetlerin hiçbirisine azmedip nazar etmemek, el uzatmamak, görünür (*zâhir*) görünmez (*bâtın*) her durumda onlardan bütün uzuvlarla uzak durmaktır. Sekizincisi küçük ya da büyük hiç kimseye hiçbir sıkıntı vermemek, hak itibarıyla bütün mahlûkâtı eşit seviyede görmektir. Dokuzuncusu insanlardan ümit ve beklentilerin kesilmesidir. Onuncusu kişinin mülaki olduğu insanların tümünün Allah katında kendisinden daha faziletli olduğunu bilmesidir.²⁹ Buna göre taassuba düşmeme, inancından ötürü bir başkasını küçümseyip ötekileştirmeme, başkalarına saygı duyma, onlara sevgi ve hoşgörüyle yaklaşma, bütün varlıklara karşı şefkat ve merhamet besleme edebilmek suretiyle edinilecek kazanım ve becerilerdir.

Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs* adıyla eser yazmasına rağmen edebe dair doğrudan bir tanım ve açıklama yapmamaktadır. Ancak insanın nefis eğitiminde dikkat etmesi gereken konularla ilgili geniş bilgiler vererek edebın neye tekabül ettiği ve hangi kavramlarla ifade edildiğine dair ipuçları vermektedir. Buna göre edebın genel olarak insanın kalp ve bedeniyle Allah'ın haklarına riayet edecek şekilde terbiye edilmesine, içten dışa iyi yönde dönüşümüne karşılık geldiği görülmektedir. *Siyâsetü'n-nefs* (nefis yönetimi/terbiyesi), *muhâsetü'n-nefs/muhâsebe* (nefsin hesaba çekilmesi), *murâkabe* (kişinin her daim Allah'ın gözetimi altında olduğuna dair şuurlu hâli), *siyâsetü'l-kalb* (kalp yönetimi/terbiyesi), *tathîr/tahâret* (kalbin/akılın türlü reziletlerden/kötülüklerden temizlenmesi), *sıdk* (doğruluk), *ihlâs* (samimiyet), *ma'rifet*, (bilgi, bilme ve tanıma) *havf ve recâ* (korku ve ümit), *yakaza/teyakkuz* (uyanıklık hâli) ve *tesebbüt* (eylemde bulunmadan önce bunun doğru mu yanlış mı olduğu ortaya çıkıncaya kadar durup düşünme hâli) Muhâsibî'nin nefsin te'dîbi ile ilgili değindiği başlıca kavramlardır.³⁰ Ayrıca dünya nimetlerini terk etmek,³¹ oruç tutmak, oruçla birlikte yemeyi de azaltarak nefsi aç bırakmak (*el-cû'*),³² nefse hoş gelen duygu ve düşünceleri iyice anlayıp kavramak için susmak ve konuşmaktan uzak durmak (*samt*) gibi pratikler de nefsin te'dîbiyle ilgilidir.³³ Nefsin bu doğrultuda edeblendirilmesi ise güzel ahlâka/edeb tekabül etmektedir. Bu bağlamda Muhâsibî, nefsin Allah'ın emir ve yasakları, Kur'an'da ortaya konan ilkeler doğrultusunda terbiye edilmesi (*edeb*) gerektiğine de bizzat

²⁹ Muhâsibî, *Şerhu'l-ma'rife*, 57-62.

³⁰ bk. Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs*, thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ (Beyrut: Mü'essesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1991).

³¹ Muhâsibî, *el-Kasd*, 242.

³² Muhâsibî, şüpheleri şeyleri yapmaya götüren çağrılarını (*devât*) kesmeyi ve hâlden hâle intikal etmek suretiyle nefsi edeblendirmeyi (*te'dîbü'n-nefs*) Basralı âbidlerin düşüncesi olarak aktarmaktadır. bk. Muhâsibî, *el-Mekâsib*, 102.

³³ Muhâsibî, *Bed'ü men enâbe*, 335-337.

değirmektedir.³⁴ “Zâhir ilmin³⁵ onaylamadığı bâtın bir edebe inanma!”³⁶ ifadesi de temelde bununla ilgilidir. Bu doğrultuda gelişen terbiye süreci “nefsin Allah’ın kitabında ortaya koyduğu edebiyetle edeblenme”, bunun zıddı yönde gelişen terbiye ise “Allah’ın edebiyetle edeplenmeme”³⁷ şeklindedir. Muhâsibî, Hz. Peygamber’in sünnetine ve ashâbının yoluna ittiba etme anlamında da “onların edebiyetle edeplenme” tabirini kullanmaktadır.³⁸ Bu yönüyle edebe; iyi söz, fiil ve davranışların örnek alınarak kendi davranışı hâline getirme gibi bir anlam yüklenebilir. Bu nedenle onun nazarında kişinin böyle bir edepten müstağni kalması mümkün değildir.³⁹ Çünkü nefsin kötü istek ve arzularından alıkonularak, şüpheli hususlardan sakınılıp *vera’* gibi erdemlerle donanarak terbiye edilmesi (*et-te’dîb li-nüfûs*) saadete eriştiren bir rol üstlenmektedir.⁴⁰

Muhâsibî, “aileni terbiye et (*eddib ehlek*)”⁴¹ derken kavramı bilginin yanı sıra dinin emrettiği her türlü olumlu tutum ve davranışların kazandırılması manasında kullanmaktadır. “Ey îmân edenler kendinizi ve ailenizi yakıtı insan ve taşlar olan ateşten koruyun” âyetini,⁴² Hz. Ali, Mücâhid (öl. 103/721), Katâde (öl. 117/735) ve Dahhâk’tan (öl. 105/723) hareketle öğretmek ve terbiye etmek (*ta’lîm-edeb/te’dîb*), takvâyı tavsiye etmek, Allah’a tâati emredip günah ve kötülüklerden sakındırmak⁴³ şeklinde tefsir etmektedir. Her ne kadar kimi açıklamalarda kavramın davranış boyutu ön plana çıkıyorsa da⁴⁴ Muhâsibî’nin bilgi-davranış (ilim-amel) arasında kurduğu sıkı irtibat, edebin tek bir öğrenme alanına indirgenmesini imkânsız kılmaktadır. Ayrıca “edebi ilim bağlarında (*besâtin*) ara!”⁴⁵ tarzındaki ifadeler de kavramın salt tutum ve davranış kazandırmaktan ibaret olmadığını başka bir göstergesidir.⁴⁶ Dinlemenin âdâbından, bunun neticesinde anlama ve anladığını içselleştirip davranış hâline getirmeden bahsedilmesi, kavramın hem bilişsel hem de duyuşsal yönüyle ilgilidir. Neticede edeb/te’dîb, bilgi ve davranış kazanmanın/kazandırmanın yanı sıra zihnin ve düşüncenin de terbiye edilme sürecini ifade etmektedir.⁴⁷ Zira sağlıklı

³⁴ Muhâsibî, *Bed’ü men enâbe*, 331, 335, 341; a.mlf., *Şerhu’l-ma’rife*, 85.

³⁵ Kur’ân, sünnet ve önceki âlimlerin icmâna dayalı bilgiler bütünü olarak anlaşılabilir.

³⁶ Muhâsibî, *Risâletü’l-müsterşidîn*, 133.

³⁷ Muhâsibî, *er-Ri’âye*, 437; a.mlf., *el-Mesâil fi a’mâli’l-kulûb ve’l-cevârih* (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2000), 71.

³⁸ Muhâsibî, *Âdâbü’n-nüfûs*, 33; a.mlf., *Risâletü’l-müsterşidîn*, 107.

³⁹ Muhâsibî, *Şerhu’l-ma’rife*, 85.

⁴⁰ Muhâsibî, *el-Mekâsib*, 101.

⁴¹ Muhâsibî, *Risâletü’l-müsterşidîn*, 135.

⁴² et-Tahrîm 66/6.

⁴³ Muhâsibî, *er-Ri’âye*, 321-322.

⁴⁴ Meselâ bk. Muhâsibî, *Risâletü’l-müsterşidîn*, 130-132; a.mlf., *el-Vesâyâ*, 120.

⁴⁵ Ebû Gudde buradaki “Besâtin” ifadesiyle Kur’ân’ın kastedildiğini söylemekte ve bunu *Hilyetü’l-evliyâ*’da geçen bir rivayete dayandırmaktadır. bk. Muhâsibî, *Risâletü’l-müsterşidîn*, 154 (1. dipnot).

⁴⁶ Edebin bilgi ve davranış edinme anlamına göndermede bulunan bir kullanım için bk. Muhâsibî, *Risâletü’l-müsterşidîn*, 160.

⁴⁷ Bununla ilgili meselâ bk. Muhâsibî, *Bed’ü men enâbe*, 331-332.

düşünmenin sağlanması adına aklın korunması, temel dinî ve ahlâkî erdemlerin edinilmesiyle ilgilidir.⁴⁸ O, ayrıca ilim ve edebi birlikte zikrederken edeb-hevâ zıtlığını da vurgulamakta, hevânın hâkimiyeti neticesinde edebın azalacağını ifade etmektedir.⁴⁹ Böylece akıl-hevâ arasında kurulan zıtlık, edeb-hevâ arasında da kurulmaktadır. Bu durumda kötü istek ve arzular (hevâ ve şehvetler) artıp kişiye hâkim oldukça edebın, edeb artıkça da hevâ ve şehvetlerin (gücünün) azalacağı söylenebilir. Birinci durumun kötü ahlâk/edeb, ikincisinin ise iyi ahlâkla/edeple neticelenmesi kaçınılmazdır. Nitekim Muhâsibî, ahlâk ve edebi, iyi ve kötü şeklinde niteleyerek⁵⁰ sîreti meydana getiren ahlâk ve âdâbın güzelleş(tiril)mesi ya da çirkinleş(tiril)mesinden⁵¹ bahsetmektedir ki aslında bu durum eğitimin imkânına da göndermede bulunmaktadır. Buna göre iyi ve güzel ahlâkın/edebın edinilmesi (*tahalluk* ve *te’eddüb*), belli bir çabayı ve belli bir eğitimi gerektirmektedir.

Muhâsibî’nin düşüncesinde insanın gayret ve çabaları neticesinde kendisine Allah tarafından bahşedilen güzel huy ve davranışlar da edeb kapsamında değerlendirilmektedir.⁵² Başka bir ifadeyle edebın öncelikle insanın içe dönük tarafının (akıl, kalb ve nefis) terbiye edilmesiyle ilgili olduğu ileri sürülebilir. Bununla birlikte içe dönük terbiyenin aynı zamanda iyi davranışlarla desteklenmesi gerekmektedir. Zira edeb merkeze alındığında eğitim hadisesinin basit bir davranış kazandırmanın ötesinde içle dışın birlikte terbiye edilmesini ön gören bir içeriğe tekabül etmektedir. Nitekim Muhâsibî, bunu, “Edebe ulaştıracak yola girmek, amel konusunda ciddi olmak ve içinde bulunduğun sıkıntı ve keder veren hususlardan kurtulmak istiyorsan yeme-içimde, giyim-kuşamında, namazında, orucunda ve diğer bütün tasarruf ve hâllerinde Allah’a yönelmeli (*kasd*) ve itidalli olmalısın”⁵³ şeklinde dile getirmektedir. Zira Muhâsibî’ye göre kişi yediği, içtiği şeyleri haramlardan arındırmadıkça, kalb ve organlarını afetlerden kurtarmadıkça hiçbir amelinin saf hâle gelmesi mümkün değildir.⁵⁴ Neticede Muhâsibî’nin düşüncesinde edeb kavramı amellerin saf hâle gelme şartlarından olduğu kadar ihlâslı amellerde bulunmak da edebe ulaştırıcı bir husustur. Bu yönüyle de edepten müstağni kalınması mümkün değildir.⁵⁵

Edeb ve türevlerinin ele alındığı yerlerin çoğunda eğiten ve terbiye eden konumunda birisinin mevcudiyeti söz konusudur. Bu bağlamda sadece insanın değil, Allah’ın da

⁴⁸ Bunun misali için bk. Muhâsibî, *Risâletü’l-müsterşidîn*, 89. Muhâsibî, bilhassa *el-Akl* adlı eserinde de akıl-ahlâk arasında ilişki kurarak ahlâkın aklı terbiye eden yönüne odaklanmaktadır. bk. Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l-Kur’ân*, thk. Hüseyin Kuvvetli (İrbid: Dârü’l-Fikr, 1971), 201-238.

⁴⁹ “Hevâsıyla dost olanın edebi azalır” ifadesiyle ilgili bk. Muhâsibî, *Risâletü’l-müsterşidîn*, 160.

⁵⁰ Muhâsibî, *Âdâbü’n-nüfûs*, 95-96.

⁵¹ Muhâsibî, “Kitâbü’l-halve...”, 51.

⁵² Muhâsibî, *er-Ri’âye*, 30.

⁵³ Muhâsibî, *Şerhu’l-ma’rife*, 70.

⁵⁴ Muhâsibî, *Şerhu’l-ma’rife*, 78.

⁵⁵ Muhâsibî, *Şerhu’l-ma’rife*, 85.

kulunu/kullarını edeblendirilmesinden söz edilmektedir.⁵⁶ “... Allah’ın müminleri onunla edeblendirdiği ilk şey, ondan bir şeyler dinleme, fahmetme irâdesi ve azmini ortaya koymaları, sonra niyet ve aklın yoğunlaştırılması suretiyle onu dinlemeleri, anlamaları ve anladıklarıyla amel etmeleridir.”⁵⁷ Devamında Allah’ın sevdiği kullarını dinleme, susma, tâate niyet etme ve bunda sebatkâr olma, gerektiğinde duyduğuyla amel etme; kötü istek, arzu ve meyillerden (hevâ ve şehvetlerden) uzak durma, tâatten alıkoyacak ve bunları bozacak şeylerden kaçınma üzere edeblendirdiği aktarılmaktadır.⁵⁸ Allah’a tevbe eden, Rabbine ve onu razı edecek amelleri yapmaya yönelen bir kimsenin yapacağı ilk şey; Allah’ı tanımak (*ma’rifetullâh*), onun müjde/mükâfat ve uyarılarını/cezasını (*va’d* ve *va’id*) bilmek, nefsini bilmek ve nefsin kötü istek ve arzularının farkında olmak (*ma’rifetü’n-nefs*), nefsin âhirette kurtuluşunu talep etme konusunda içinde bulunduğu zaafıların bilincinde olmak ve mezkûr bilgileri elde ettikten sonra onu Allah’ın edebiyiyle edeblendirme, ona Allah’ın muhabbeti yönünde istikâmet vermektir. Nefsin Allah’ın emrettiği şekilde edeblendirilmesinin başlangıcı ise kalbe Allah’ı ve âhireti düşünüp hatırlamanın (*fıkr/tefekür* ve *tezekkür*) yerleştirilmesi, Allah’ın azamet ve kudretinin, rıza ve gazabının büyüklüğünün, va’d ve va’id gibi hususlarda sürekli düşünmedir. Böyle bir terbiye ise kalbi nurlandıran bir işlev görmektedir.⁵⁹

2. Eğitimle İlişkili Diğer Kavramlar

Muhâsibî; edeb/te’dîb haricinde günümüzdeki ifadesiyle eğitim, öğretim, din ve ahlâk eğitimiyle ilişkilendirilebilecek başka kavramlara da yer vermiştir. Ancak bu bağlamda -tespit edebildiğimiz kadarıyla- *terbiye*, *tehzîb* ve *riyâzet* kavramlarına değinmemekte,⁶⁰ İslâm düşünce geleneğinde sık kullanılan *tezkiyeye*⁶¹ ise çok az temas etmektedir. Çoğunlukla fiil formunda kullandığı *tezkiyeye*, kalbin ve uzuvlardan sadır olan davranışların riyâ gibi reziletlerden arındırılması⁶² anlamı yüklemektedir. Nitekim kalbin kendileriyle arındığı ve onlardan müstağni kalamayacağı faziletlerden (*ihlâs*, *tevazu* gibi) bahsederken *tezkiye* fiiline yer vermektedir.⁶³ Necm 53/32. âyeti bağlamında da kişinin nefsini temize çıkarıp (*tebriye*) itham etmemesi gerektiğini

⁵⁶ Meselâ bk. Muhâsibî, *el-Akl*, 223.

⁵⁷ Muhâsibî, *er-Ri’âye*, 30.

⁵⁸ Muhâsibî, *er-Ri’âye*, 31.

⁵⁹ Muhâsibî, *Bed’ü men enâbe*, 331.

⁶⁰ Allah dışındaki her şeyin terbiye edilmeye muhtaç olduğundan bahsederken *merbûb* kelimesine yer vermektedir. Muhâsibî, *er-Ri’âye*, 289.

⁶¹ Muhâsibî, nefsin kötü ahlâkını terk edip boyun eğmesinden bahsederken *mücâhede* ile birlikte *riyâzetin* fiil formunu da kullanmaktadır. bk. Muhâsibî, *Kitâbü’l-’ilm*, nşr. Muhammed el-Âbid Mezâlî (Cezâyir, 1975), 92.

⁶² Muhâsibî, *er-Ri’âye*, 41, 462. Ayrıca bk. *Âdâbü’n-nüfûs*, 37, 42; *en-Nesâih*, 182; *el-Mekâsib*, 53, 100.

⁶³ Muhâsibî, *Âdâbü’n-nüfûs*, 42.

belirterek kavramın nefsin tezkiye edilmesi⁶⁴ yönüne göndermede bulunmaktadır. Bununla birlikte Muhâsibî, tezkiyeyi hem olumlu (nefsin kötülüklerinden ve günahlarından arındırılması) hem de olumsuz (insanın kendisini/nefsini temize çıkarması, arınmış olduğunu iddia etmesi)⁶⁵ anlamda kullanmaktadır. Ancak Muhâsibî'nin tezkiyeyi yaygın olarak kullanmadığı görülmektedir.

Edeb/te'dîb ile birlikte Muhâsibî'nin nefsin terbiye edilmesi yönüyle tercih ettiği kavramlar daha çok *mücâhede*,⁶⁶ *salâh/islâh*,⁶⁷ *tashîh* ve *tathîr/tahârettir*. Mücâhede, nefsin maddî-manevî her türlü kötülükten arındırılıp Allah'ın sevip emrettiği hususlara yönelme yolunda verilen gayret ve çabayı bildirmektedir.⁶⁸ Kalp dolayısıyla nefis terbiyesi bağlamında ele aldığı diğer bir kavram *tathîr* ve bunun neticesi olan *tahârettir*.⁶⁹ Tathîr ve tahâret bütün kötü duygu, düşünce, haslet [riyâ, haset ve bunlarla ilgili kalbe gelen ilk düşünceler ve güdüler (*hatarât*) gibi], davranış, günah ve masiyetten arınmayı,⁷⁰ kısaca içten dışa insanın iyi yöndeki değişimini ve dönüşümünü vurgulamaktadır. Muhâsibî, kalp ve organların (kötülüklerden) temizlenmesi olarak tanımladığından kavram, hem kalp (duygu, düşünce ve tutumlar) hem de bedenle (fiil ve davranışlarla) ilgili bir arınma sürecini bildirmektedir.⁷¹ Tathîrin bu yönüyle *tehzîbe* karşılık geldiği söylenebilir. Nitekim tathîr de tehzîbde olduğu şekliyle bir taraftan kötü ahlâktan temizlenmeyi bildirirken diğer taraftan iyi ahlâkla donanmayı ifade etmektedir.⁷²

Islâhı ise öncelikle kalbin; duygu, düşünce, irâde ve niyetlerin dinin emrettiği ve Allah'ın istediği şekilde düzeltilmesini (*salâh*) bildirecek şekilde kullanmaktadır.⁷³ Bunun yanında tathîrde olduğu gibi nefsin kötülüklerden arındırılıp iyiliklerle donanması da ıslâh kapsamındadır.⁷⁴ Bu

⁶⁴ Nefis temize çıkarılınca (tezkiye) Allah haklarına riayete önem vermeyip kendini kurtuluşa erenlerden zanneder. Böyle olunca itham edilip ayıplarının farkına varılması da zorlaşır. bk. Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 336.

⁶⁵ Tezkiyenin olumsuz kullanımı için ayrıca bk. Muhâsibî, *en-Nesâih*, 107, 111, 208; *er-Ri'âye*, 336.

⁶⁶ Nefis ve hevâsıyla mücâhede ve mücâdele için meselâ bk. Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 324, 330. Muhâsibî, nefisli mücâhedenin en büyük cihat olduğuna dair rivayete de yer verir. bk. Muhâsibî, "Kitâbü'l-halve", 480. Hevâyla mücadeleyi bazen de *mükâbede* ile ifade eder. bk. Muhâsibî, *el-Mesâil fi'z-zühd*, 28.

⁶⁷ Nefsin ıslâh edilmesi gerektiğiyle ilgili bk. Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 44; a.mlf., *Risâletü'l-müstersidîn*, 50; a.mlf., *Şerhu'l-ma'rife*, 45.

⁶⁸ Bununla ilgili bk. Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 89, 119, 192-3, 323-324, 330, 350; a.mlf., *el-'Akl*, 137.

⁶⁹ Kalplerin temizlenmesiyle ilgili bk. Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 178, 457; a.mlf., *el-Mesâil fi'z-zühd*, 22.

⁷⁰ Meselâ bk. Muhâsibî, *en-Nesâih*, 113, 114; a.mlf., *er-Ri'âye*, 76, 137, 456-457, 463, 503-504; a.mlf., *et-Tevehhum* (*el-Kasd ve'r-rücû'*, *Bed'ü men enâbe*, *Fehmü's-salât* ve *el-Vesâyâ/en-Nesâih* ile birlikte), thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986), 422; a.mlf., *el-Mekâsib*, 52; a.mlf., *Şerhu'l-ma'rife*, 74-75, 76.

⁷¹ Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 76, 137, 456-457, 463, 503-504; a.mlf., *et-Tevehhum*, 422; a.mlf., *el-Mekâsib*, 52.

⁷² Muhâsibî, *Şerhu'l-ma'rife*, 73-76.

⁷³ Bununla ilgili meselâ bk. Muhâsibî, *Risâletü'l-müstersidîn*, 110; *Şerhu'l-ma'rife*, 67.

⁷⁴ Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs*, 80, 96.

bağlamda *tashîhe*, çoğunlukla kalpteki duygu, düşünce, arzu ve isteklere Allah'ın rızasına uygun istikâmet verilmesi, irâde ve niyetin riyâ gibi ameli boşa çıkaran unsurlardan arındırılıp ihlâsin elde edilmesi tarafıyla değinmektedir.⁷⁵ Zira Muhâsibî'ye göre kalplerin temiz kılınması (*tashîhu's-serâir*), irâdenin istikâmeti/sağlamlaştırılması (*istikâmetü'l-irâde*), niyetin doğruluğu (*sıdku'n-niyye*), düşünce ve niyetlerin denetlenip kontrol edilmesi (*müfâşetü'l-himme*), kalbin Allah'ın hoş görmediği her şeyden arındırılması (*nakâü'z-zamîr*), daha önce kalb ve organlarla işlenmiş bütün günahlardan pişmanlık duyup tevbe edilmesi *bâtınî farzlar* kapsamındadır.⁷⁶

“Ma’rifet, (nefse/hevâyaya) muhâlefet,⁷⁷ muhâsebe, teftîş/müfâşe, murâkabe, imtihân,⁷⁸ takvâ, havf, recâ, vera, zühd,⁷⁹ oruç ve açlık,⁸⁰ ölümün her an geleceğine dair bilinç durumu ve ölüm korkusu,⁸¹ tefekkür, tezekkür ve i’tibar”⁸² gibi kavramlar da hem nefis terbiyesiyle ilgili belli bir yöntemi, hem nefsin terbiye edilmesi neticesinde elde edilecek kazanımları (erdemleri ve üst idrak seviyelerini) hem de eğitimin gayesini bildirmektedir. Bu yönüyle biri diğerini gerektiren birbiriyle bağlantılı kavram grubunu teşkil etmektedir. Söz gelimi Muhâsibî, insanların i’tibar bakımından üstünlüklerini belirtirken kalp temizliğini (*tathîr*) bunu sağlayan hususlardan biri olarak zikretmektedir. Başka bir tabirle kalbin/ağlın doğru düşünme yönünde işlevsel kılınması *tathîre* bağlıdır. Zira Muhâsibî'ye göre i’tibarın çıkış noktası ve kaynağı kalp olup bu düşünce seviyesine erişme, kalbin her türlü kötülükten arınmasına bağlıdır.⁸³ Muhâsibî, nefis terbiyesi bağlamında değinilebilecek kavramlardan *uzlet* ve *halvete*,⁸⁴ nefis terbiyesinde sınırlı bir zamanı

⁷⁵ bk. Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs*, 35, 89, 107.

⁷⁶ Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs*, 34.

⁷⁷ Muhâsibî, nefse ve hevâsına muhalefeti, Allah'ın rızasına uygun hareket etme olarak kabul etmektedir. bk. Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs*, 63.

⁷⁸ Muhâsibî, *Şerhu'l-ma'rife*, 35-38

⁷⁹ Zühd de Muhâsibî'nin nefsin ıslâh edilmesi bağlamında ele aldığı kavramlardan biridir. bk. Muhâsibî, “Kitâbü'l-halve...”, 452.

⁸⁰ Açlık nefsi kırarken tokluk; şehvet, kasvet, taşkınlık ve kibri (batar) artırır. bk. Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs*, 87, 100; *Şerhu'l-ma'rife*, 73. Bununla birlikte Muhâsibî, açlık konusunda mutedil bir yaklaşıma sahip olup imkân olduğu hâlde yeme, içme ve giyimden uzak durmayı, “nefsi katletmek” olarak niteler. Nefsin aç bırakılmak suretiyle hevâ ve şehvetlerinden alıkonmasının dengeli olması, yeme, içme ve giyinmede ifrat ve tefrite kaçılmamasıyla ilgili bk. Muhâsibî, “Kitâbü'l-halve...”, 461. Ayrıca bk. *el-Mesâil fi'z-zühd*, 40-42; *el-Mekâsib*, 102-104. Neticede onun düşüncesinde açlık, ahlâkî eğitimle bütünleşen daha doğrusu neticelenen bir kavramı ifade etmektedir.

⁸¹ Bunun kalben ve bedenen işlenen bütün hata ve günahlardan pişmanlık duyup tevbeye yönelme ve tevbeyle ertelememe, bitmek bilmeyen istek ve arzularla (*tûl-i emel*) aldanmama, iyi ve güzel davranışlara yönelme gibi işlevleri için bk. Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 125, 134-151, 505; a.mlf., *Âdâbü'n-nüfûs*, 40.

⁸² Muhâsibî, *el-Kasd*, 288-289; *el-Mesâil fi'z-zühd*, 13.

⁸³ Muhâsibî, *el-Kasd*, 289.

⁸⁴ Her iki kavram için de bk. Muhâsibî, *el-Kasd*, 280; a.mlf., *er-Ri'âye*, 452; a.mlf., *Risâletü'l-müstersîdîn*, 89-90, 127, 154, 172; a.mlf., *Şerhu'l-ma'rife*, 73, 79.

ifade edecek şekilde değinmekte, toplumdan soyutlanıp münzevi bir hayat yaşamaya (*tekaşşüf*) sıcak bakmamaktadır.⁸⁵ Nefsin gayri ahlâkî eğilimleri, arzu ve istekleri olan hevâ ve şehvetin teskinini sağlayan oruç ve açlık, aynı zamanda kalbin arınmasıyla da ilgilidir.⁸⁶ Nefis terbiyesi ve kalbin her türlü kötülükten arındırılması sağlıklı düşünmeyi ve akli doğru kullanmayı sağladığından sözü edilen kavram ve ifadelerin tümünün aynı zamanda akıl terbiyesiyle ilgili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Muhâsibî’de nefis eğitimi; biliş, duyuş ve devinimi birlikte içeren, aynı zamanda akli terbiyeyi ve bunun neticesi olarak akli olgunlaşmayı sağlayan bir sürece işaret etmektedir. Zira ağırlıkları farklı olsa da zikredilen hususların her biri insanın duyuş, düşünce ve davranışlarıyla ilgilidir. Bu durum; duyuş, düşünce ve davranışın birlikte eğitime konu olması gerektiğini (birlikte eğitilmesini) ve eğitimin öğretime indirgenmemesini de açığa çıkarmaktadır. Buna göre bir davranışın eğitime konu olması için onun görünür bir davranış olmasının yeterli olmayacağı söylenebilir. Bilindiği üzere bir davranışın ardındaki duyuş, düşünce ve niyetler de eğitimin konusudur. Meselâ sadaka vermek, gerçekte bunun sahih bir düşünceyle/niyetle (ihlâsla) olması durumunda dinî ve ahlâkî bir değer ifade etmektedir.

Muhâsibî, öğreten ve öğrenen arasındaki alakayı/ilişkiyi anlatmak üzere ta’lîm/te’allüm ve edeb/te’dîbe eğitim, öğretim ve buna konu olan hususları belirtmek üzere değinmektedir.⁸⁷ Meselâ yüzme ve Kur’ân harflerinin, nâsîh, mensûh, muhkem ve müteşâbihinin öğretilmesi ve öğrenilmesinden; fukahâ, muhaddis ve ulemânın kendisiyle nitelendikleri ilmi bir başkasına aktarmasından, ilim elde etmekten ve sünnetin öğretilmesinden bahsederken bunları te’allüm ve türevleriyle⁸⁸ bildirmektedir. Kullanımlardan hareketle ta’lîmin birine bir bilgiyi/ilmi, bir meseleyi ve manayı öğretmek, bir dersi iyice anlayıncaya kadar okutmak⁸⁹ gibi manaların yüklendiği söylenebilir. Zaten ilim kavramıyla da çoğu zaman ta’lîm/te’allümle Kur’ân, sünnet ve âlimlerin sözlerini merkeze alarak elde edilen çıkarımsal bilgi ve yorumları kastetmiştir.⁹⁰ Aklın

⁸⁵ bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ev Medîneti’s-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2001), 9/107; Ebû Nu’aym el-İsfehânî, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-asfiyâ* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1996), 10/74.

⁸⁶ Muhâsibî, *Âdâbü’n-nüfûs*, 87, 102; a.mlf., *Bed’ü men enâbe*, 336-337; a.mlf., *Şerhu’l-ma’rife*, 53-54, 73; a.mlf., *el-Kasd*, 291. Açlığın kalbi temizlediğiyle ilgili ayrıca bk. Hakîm et-Tirmizî, *Edebü’n-nefs*, thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih, *Dâru’l-Mısriyyeti’l-Lübnâniyye*, 1413/1993; a.mlf., *Kalbini Bul*, çev. Hacı Bayram Başer (İstanbul: Hayykitap, 2013), 59-60. Muhâsibî, oruç ve namazla ilgili temel gayelerden birinin günah ve kötülüklerden uzak durma olarak zikreder. bk. Muhâsibî, “Kitâbü’l-halve”, 462.

⁸⁷ Muhâsibî, *el-Mesâil fi’z-zühd*, 14, 32; a.mlf., *el-Mesâil fi a’mâl*, 49; a.mlf., *Âdâbü’n-nüfûs*, 85; a.mlf., “Kitâbü’l-halve...”, 460. Muallimin Kur’ân öğreticisi karşılığında kullanımıyla ilgili bk. Muhâsibî, *el-Mekâsib*, 99.

⁸⁸ Muhâsibî, *Şerhu’l-ma’rife*, 40; a.mlf., *er-Ri’âye*, 320, 381-382, 384, 415, 422-423; a.mlf., *Âdâbü’n-nüfûs*, 90; a.mlf., *el-Mesâil fi’z-zühd*, 32; a.mlf., *el-’Akl ve Fehmü’l-Kur’ân*, 325.

⁸⁹ Bu anlama gelebilecek kullanımlar için bk. Muhâsibî, *el-Mesâil fi a’mâl*, 95; a.mlf., *el-Kasd*, 252.

⁹⁰ İlim; Kitap, sünnet ve ümmetin âlimlerinin sözlerinden anlaşılan ve hifzedilen şeylerdir. bk. Muhâsibî, *er-Ri’âye*, 338.

artıp eksilmesinin imkânına dair kendisine soru soran kişiye (*fetâ/feten*), “Aferin sana! Baban seni güzel edeblendirmiş. Hem güzel bir edeb ve eğitim vermiş hem de küçük yaşta birçok meseleyi sana öğretmiş (ve *‘allemke’l-mesâil*)”⁹¹ şeklindeki cevabı; edebi daha çok amelî, te‘allümü ise ekseriyetle nazarî olana işaret edecek şekilde kullandığını ihsas ettirmektedir. Başka bir ifadeyle edeb/âdâb, edinilmesi gereken ahlâkî davranışları, te‘allüm ise öğrenilmesi gereken bilgi ve meseleleri ifade ettiği söylenebilir. Nitekim ta‘lîm ve te‘allüm başka metinlerde de yukarıdakine yakın kullanılmıştır. Meselâ İhvân-ı Safâ’ya göre te‘allüm hem bir bilgiyi, konuyu ve meseleyi elde etme hem de insanda yaratılış itibarıyla potansiyel hâlde bulunan bir kuvvenin ve zorunlu aklî bilgilerin fiil durumuna geçmesi (potansiyelin açığa çıkarılması) adına gösterilen çabaları bildirmektedir. Buna göre öğrenme ve öğretme (*te‘allüm ve ta‘lîm*), kuvve (*imkân*) hâlinde bulunan bir şeyi fiile, diğer bir deyişle varlık alanına çıkarmaktır. Bu fiile çıkarma işlemi âlime nispet edildiğinde “öğretme” (*ta‘lîm*), öğrenciyeye (*müte‘allim*) nispet edildiğinde ise “öğrenme” (*te‘allüm*) olarak adlandırılmaktadır.⁹²

Muhâsibî; bir bilgiyi, ilmî bir meseleyi, konuyu vs. öğretmenin manasında ‘âlim ve mu‘allim,⁹³ bilgiyi alan ve öğrenenin karşılığı olarak *müte‘allim*, öğrendikleri ve bildikleri üzerinde düşünen manasında *müfekkîr*;⁹⁴ Allah’ı bilen, hükümlerini/hikmetini tam manasıyla anlayıp açıklayan, Allah sevgisi ve korkusu kalbinde yer edinen, zühd ve ihlâs gibi ahlâkî hasletlerle donanan kimse anlamında *fakîh*⁹⁵ kavramlarını kullanmakla birlikte tasavvufî bir kavram olarak *mürşide*⁹⁶ ve herhangi bir ilimde ya da sanat alanında bilgi ve söz sahibi olan, üstün bir yeri, tam vukufu bulunan kimse⁹⁷ gibi anlamlara gelen *üstâda*⁹⁸ çok az değinmektedir. Allah rızasını biricik gayesi hâline getiren, Allah’ın irâde ettiği hususlara kalbiyle inanıp bedeniyle bunun gereklerini yapan⁹⁹ anlamında *mürîde* ise sık yer vermektedir. Bunun yanında *sâlik* kavramını da çok az

⁹¹ bk. Muhâsibî, *el-Kasd*, 252.

⁹² İhvân-ı Safâ, *Resâilü İhvânî’s-Safâ* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 1/262.

⁹³ Muhâsibî, *Risâletü’l-mürşidîn*, 152; a.mlf., *el-Mesâil fi’z-zühd*, 32.

⁹⁴ Muhâsibî, *el-Mesâil fi’z-zühd*, 14, 32.

⁹⁵ Muhâsibî, *er-Ri’âye*, 447-448.

⁹⁶ Meselâ nasihatte bulunan *mürşid*in kişi için rahmet (*ra’fet*) olduğuyla ilgili bk. Muhâsibî, *en-Nesâih*, 132. Ancak görebildiğimiz kadarıyla Muhâsibî’nin atıfta bulunduğu ya da tavsiye ettiği bir mürşidi olmayıp mürşid olarak kabul ettiği kaynaklar Kur’ân, sünnet (ilim) ve akıldır.

⁹⁷ Z. İlhan Ayverdi, “Üstat-Üstad”, <http://lugatim.com/s/üstat-üstad> (Erişim Tarihi: 11. 06. 2022).

⁹⁸ Bu bağlamda söylenenler konusunda kendisine muhalefet edilmemesiyle ilgili hikmet ehli birinin “İlâhî aşka ermiş mürîdlerin helâk olmasına neden olan hususun hocalarına (*üstâz/esâtiz*) muhalefet etmeleridir” sözünü aktarmakta ve bunu tabibe muhalefet eden hastanın iyileşme sürecinin gecikmesine benzetmektedir. Muhâsibî, *el-Kasd*, 291-292.

⁹⁹ bk. Muhâsibî, *Bed’ü men enâbe*, 349; a.mlf., *en-Nesâih*, 169; a.mlf., *el-Mesâil fi’l-mâl*, 78; a.mlf., *el-Kasd ilallâh* (Bursa: İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Orhan Kitaplığı, 637/2), vr. 110a.

kullanmaktadır.¹⁰⁰ Muhâsibî, doğrudan doğruya eğitende/hocada (*âlim*) ve eğitilende/öğrencide (*müte'allim*) bulunması gereken hasletlere de değinmektedir. Bilgiyi/ilmi, eylemden/amelden ayrı düşünmeyen bir yaklaşıma sahip olduğundan onun nazarında bilgi ahlâkî bir davranışla neticelendiği zaman asıl değerini kazanmaktadır. Zira ilmiyle amel olmak, Muhâsibî'ye göre kul için en kurtarıcı yoldur.¹⁰¹ Ayrıca bilen/eğiten ve öğrenende bulunması gereken niteliklerden bahsederken de ahlâkî temayı, ilmiyle amel olmayı daha çok vurgulamaktadır.¹⁰² Eğitimde ilim-amel bütünlüğü ve ahlâkî temanın vurgulanması Muhâsibî ile sınırlı olmayıp İslâm düşüncesinin geneline sirayet eden bir özelliktir. Meselâ İhvân-ı Safâ'ya göre de ta'lîm salt bilgi (*ma'lûmât*) aktarımından ibaret değildir. Dolayısıyla ta'lîm, zihni birtakım bilgilerle doldurmak manasına gelmediğini, bunun ayrıca bilgiyi eyleme dönüştürmek olduğunu belirtmektedir. Çünkü onlar nazarında nefsin arınması/arıtılması (*tehzîb*), huy ve karakterin türlü kötülük ve reziletlerden temizlenmesi (*tathîr*), doğru görüşler kazandırmak ve bozuk adetlerden korumak terbiyenin amaçları olup ta'lîm, terbiyeyle tamamlanması gereken bir sürece işaret etmektedir.¹⁰³ Aynı şekilde Gazzâlî (öl. 505/1111) de ilim-amel birlikteliğinin kurtuluşa götüren yol olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁴ Gazzâlî'ye göre dünya ve âhîret saadatinin aslı ve amellerin en faziletlisi ilimdir. İlim bu şekilde bütün işlerden daha faziletli olunca onu öğrenmeye çalışmak (*te'allüm*) da en üstün olanı istemektir. Eğitmek ve öğretmek (*ta'lîm*) ise en üstün faydayı sağlamaktır.¹⁰⁵

Muhâsibî nazarında âlim gerçek manada Kur'ân ahlâkının kendisinde tahakkuk ettiği kimsedir.¹⁰⁶ Ona göre âlimin kalbinde yer etmesi gereken hasletlerin ilki ise Allah'ı aşırı derecede yüceltmesidir (*ta'zîm*). Allah rızası için şiddetli heybetle (derin saygı ve yüceltme) birlikte muhabbeti öğretmesi, âlime lazım gelen diğer bir husustur.¹⁰⁷ Muhâsibî nazarında bir şeyi gerçek manasıyla anlamak, derin bir saygıya ve yüceltmeye (*heybet* ve *ta'zîm*) bağlıdır. Bu bağlamda meselâ Kur'ân'ı ta'zîm ve hürmet duygusu içerisinde aklını odaklayarak okuyan kimse, ondan daha çok şey öğrenme ve manalarını daha fazla içselleştirme imkânı bulacaktır. Buna göre muhabbet, heybet ve ta'zîm, pür dikkat dinleme, manaları üzerinde düşünme, anlama (*fehîm*),

¹⁰⁰ Bunun bir örneği için bk. Muhâsibî, *el-Mesâil fi a'mâl*, 54; a.mlf., *el-'Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*, 272.

¹⁰¹ bk. Muhâsibî, *Risâletü'l-müsterşidîn*, 130.

¹⁰² bk. Muhâsibî, *el-Mesâil fi'z-zühd*, 14, 32-33; Muhâsibî, *Şerhu'l-ma'rife*, 79.

¹⁰³ Ahmet Koç, *İhvan-ı Safa'nın Eğitim Felsefesi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1999).

¹⁰⁴ Meselâ bk. Gazzâlî, *Mîzânü'l-'amel*, thk. Süleymân Dünyâ (Mısır: Dârü'l-Me'ârif, 1964), 194, 328.

¹⁰⁵ Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 1432/2011), 1/48-49.

¹⁰⁶ bk. Muhâsibî, *Şerhu'l-ma'rife*, 79. Muhâsibî, bilhassa *er-Ri'âye* adlı eserinde de bir âlimin sahip olması gereken hasletlere değinmektedir. Ancak biz burada onun doğrudan "bir âlimde bulunması gereken hasletler" şeklinde sözünü ettiği özelliklere yer verdik. Aynı durum bir öğrencide bulunması gereken nitelikler için de geçerlidir. Hoca (*âlim*) ve öğrenci (*müte'allim*) nitelikleriyle (*âdâb*) ilgili daha geniş bilgi için bk. Ahmed Ziyâüddîn Hüseyin, *el-Fikrû'-terbevî 'inde'l-Hâris el-Muhâsibî* (Ürdün: Yermük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1412/1991), 75-89.

¹⁰⁷ Muhâsibî, *el-Mesâil fi'z-zühd*, 14.

özümseme ve kavrayıp öğrendikleriyle amelde bulunma Muhâsibî'de öğrenmenin temel unsurlarını teşkil ettiği ileri sürülebilir.¹⁰⁸ Eğitime aşkın varlıkla (Allah'la) irtibatlı yaklaşımın neticesi olarak âlimden beklenen hasletlerin başında da Allah'a derin bir saygı (*ta'zîm* ve *heybet*) ve *muhabbet* yer almıştır. Bu bağlamda o, Allah'ı bilmeyi de en faziletli ibâdet kabul etmektedir.¹⁰⁹ Değiniilmesi gereken diğer bir husus, ta'zîm ve muhabbetin öğrenilebilir ve öğretilebilir özellikler olduğudur.¹¹⁰ Ta'zîm ve muhabbetin (duyuşsal) anlamayı (bilişsel) sağlayıcı rolünden hareketle duygu, düşünce ve davranış durumlarının birlikte ve dengeli bir şekilde eğitime konu olması gerektiği sonucuna varılabilir (duyuş-biliş ve davranış birlikteliği).

Muhâsibî'ye göre âlimin görevi, talebelerinin ihtiyaçlarını karşılamakla sınırlı değildir. Onun aynı zamanda toplumun ihtiyaçlarıyla da ilgilenmesi ve bunu ihmal etmemesi gerekmektedir. Zira onun nazarında insanların en faziletlilerden biri, kendini ilme hasreden kimseyken diğeri kendini insanların ihtiyaçlarını karşılamaya adayandır. Âlimin işi ve kendisini adama şekli, öğrencilerini gözetip yetiştirmesidir. O, yoksul ve düşkünlerin/miskinlerin ihtiyacını giderebilme adına âdetâ kendisini/nefsini unuttur.¹¹¹ Muhâsibî devamında bir âlimin öncelikle dinî ve ahlâkî erdemlerle donanmış olmasını, hem bireylerin/öğrencilerin hem de toplumun maddî ve manevî ihtiyaçlarıyla ilgilenmesi gerektiğini, insanlarla ilişkilerinde ve ders esnasında dikkat etmesi gereken hususları vurgulayarak eğitim hadisesini, öğretene-öğrenen ilişkisinden daha geniş bir çerçevede ele almaktadır.¹¹²

Âlimin ilmi konusunda yapması gereken şey ise kendisine bir konuda soru sorulduğu ya da düşüncesi alınmak istendiği zaman mütevazı davranması, onlara karşı merhamet ve muhabbeti elden bırakmaması, emrettiklerini harfiyen yerine getirmesi, dost ve arkadaşlarını kendisine tercih edip (*îsâr*) hâllerleriyle hemhâl olmasıdır.¹¹³ Yine âlime ilmi konusunda düşen şey, onların eksikliklerini tamamlamaya çalışması, geride bıraktıkları dul ve yetimlerine bakması ve malıyla onlara yardım etmesidir. Yapması gereken diğer bir görev de onların te'dîbiyle ilgilenip iyiliklerinin artmasını sağlayıp bundan yüz çevirmemeleri için hata ve kusurlarını görmezden gelmesidir. Yine o, her insanın mezhebine iltimas ederek (görüşü ve düşüncelerinden ötürü ötekileştirmeden) onlarla iyi geçinir ve onlara karşı büyükleme yoluna gitmez. Zira bu âlime yakışmayan bir durumdur. İtap konusunda sürekli düşmanlığa mahal bırakmamak için kınama konusunda aşırıya kaçmamak da âlimin dikkat etmesi gereken davranış şeklidir. Sürekli öğrencilerden birine yönelip diğerlerini ihmal etmek de âlimin sakınması gereken bir davranıştır.

¹⁰⁸ Bununla ilgili meselâ bk. Muhâsibî, *el-'Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*, 314, 319-320.

¹⁰⁹ Muhâsibî, *el-Mesâil fi'z-zühd*, 31.

¹¹⁰ Muhâsibî, *el-Mesâil fi'z-zühd*, 14.

¹¹¹ Muhâsibî, *el-Mesâil fi'z-zühd*, 32.

¹¹² Muhâsibî, *el-Mesâil fi'z-zühd*, 32.

¹¹³ Muhâsibî, *el-Mesâil fi'z-zühd*, 32.

Zira böyle bir davranış, insanların kalplerinin kendisinden yana kırılmasına neden olmaktadır. Bu nedenle insanlar/öğrenciler üzerinde daha etkili olup kendisini örnek almalarını istiyorsa dikkat ve ilgisini onlar arasında eşit bir şekilde dağıtması gerekir.¹¹⁴ Buna göre Muhâsibî nazarında bir âlim, öncelikle dinî ve ahlâkî erdemlerle donanmış olması, toplumun ve bireyin/öğrencilerin maddî ve manevî ihtiyaçlarıyla ilgilenmesi gerekir. İnsanlarla ilişkilerde ve ders esnasında nelere dikkat etmesi gerektiği değinilen diğer hususlardır. Yine öğrenciler arasında eşit davranarak adaleti tesis etmeye çalışmak âlimden beklenen önemli hasletlerdendir.

Muhâsibî'ye göre öğrencinin kalbinde yer etmesi gereken ilk haslet ise güzel bir teslimiyettir. Ta'limde niyeti/ni güzelleştirmek (*hüsnü'n-niyye*) de öğrencide bulunması gereken niteliklerdendir.¹¹⁵ Aslında ilim elde etmede niyet ve ihlâsın öne alınması, eğitim ve öğretimle ilgili daha sonraki metinlerde de talebeden beklenen öncelikli hasletlerden olmuştur. Meselâ Burhaneddîn ez-Zernûcî (öl. 593/1196) ve Bedruddîn İbn Cemâ'a (öl. 733/1333) da ilim öğrenmede niyetin Allah rızasını kazanma ve âhireti elde etmek maksadı taşıması gerektiğini belirtmişlerdir.¹¹⁶ İstifade etmenin vakarı ile ilmini artırma beklentisi, öğrencinin kalbinde bulunması gereken diğer bir haslettir. Öğrencilere (*müte'llimîn*) düşen, hocalarının (*mu'allimîn*) gerek huzurunda gerekse gıyabında onlara saygı gösterip tazimde bulunmak, huzurlarında edebi elden bırakmamaktır. Âlimin huzurunda uzuvlarını herhangi bir şeyle meşgul etmeyip onu büyük bir dikkatle dinlemesi, huzurunda iltifatta bulunmayı azaltması, konuştuğu ve bir şeyler anlattığı zaman mutluluğunu izhar etmesi, hata ve kusurlarını açığa vurmaması, hocasıyla görüş birliğine vardıkları konularda mübalağa ile bunu belirtmesi, muhalefet ettikleri konularda ise onunla aşırı münakaşaya girmemesi öğrencinin takınması gereken edeplerdir. Yine öğrenci hocanın dinamikliğini/çalışkanlığını almalı, bunu amaç edinmelidir. Atalet ve tembelliğinden ise uzak durmalıdır. Hocada bir yorgunluk gördüğünde müzakereyi kesmeli, onda bir canlılık ve uyanıklık gördüğünde ise ihtiyacı olanı sormaya/istemeye çalışmalıdır.¹¹⁷ Öğreten ve metin merkezli yaklaşımın bir sonucu olarak Muhâsibî, öncelikle öğrencinin hocasına itaat etmesi gerektiğini belirtmektedir. Ders esnasında dersin pür dikkat dinlenmesi, hocaya karşı edebin elden bırakılmaması, hocayla iletişimde nelere dikkat edilmesi gerektiği ve her şeyden önce niyetin güzelleştirilmesi üzerinde durulan diğer konulardır.¹¹⁸ Bu durum öğrencinin ders ortamında ya da

¹¹⁴ Muhâsibî, *el-Mesâil fi'z-zühd*, 32.

¹¹⁵ Muhâsibî, *el-Mesâil fi'z-zühd*, 14.

¹¹⁶ bk. Burhaneddîn ez-Zernûcî, *Ta'limü'l-müte'allim fi tarîki't-te'allüm/İslâm'da Eğitim-Öğretim Metodu*, Tercüme ve Şerh: Yunus Vehbi Yavuz (İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, 12. Baskı, 2015), 69-72; İbn Cemâ'a, *Tezkiretü's-sâmi' ve'l-mütekellim fi edebi'l-âlim ve'l-müte'allim/İslâmî Gelenekte Eğitim Ahlâkı*, çev. Muhammet Şevki Aydın (Ankara: TDV Yayınları, 2. Baskı, 2015), 135.

¹¹⁷ Muhâsibî, *el-Mesâil fi'z-zühd*, 14, 32-33.

¹¹⁸ İslâm eğitim geleneğinde hoca-talebe ilişkisine dair geniş bilgi için bk. Mehmet Faruk Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münâsebetleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 8. Baskı, 2010).

bir konuyu müzakere ederken bütünüyle pasif olduğu anlamına gelmemelidir. Zira meselâ soru-cevap, Muhâsibî'nin eserlerini kaleme alırken yaygın olarak başvurduğu yöntemlerden biridir.

Muhâsibî'nin öğretme/öğretim bağlamında yer verdiği kavramlardan biri de *derstir/tedrîstir*. Ders (*dirâse*) kökünden türeyen tedrîs, etken ve edilgen olmak üzere bir ilmi, bir mesâili okumak, okutmak, anlamak, anlatmak, bir metni, kitabı, yazıyı vs. öğrenmek, öğretmek, ezberlemek üzere tekrar etmek¹¹⁹ gibi anlamlara gelmektedir ki Muhâsibî de terimi buna yakın kullanmaktadır.¹²⁰ Bunun yanında Muhâsibî'de bir ilmin tedrîsi, salt bilgi ya da biliş (öğretim) boyutuyla ilgili bir durum değildir. Buna göre tedrîs edilecek ilim ve bilginin kişiye üst düzey düşünme becerilerini (*nazar*, *i'tibar* ve *tefekür* gibi) kazandırması ve bunun iyi bir eylemle/amelle neticelenmesi gerekmektedir. “Bir ilmi, manalarını durup düşünmeden (*nazar* etmeden), tezekkür ve tedebbür olmadan sadece diliyle okuyan (tedrîste bulunan/*derese'l-ilm*) ve lafızlarını kalbiyle ezberleyen kimsenin ilmi hangi dereceye ulaşır ki!” sözünün bununla ilişkisi kurulabilir. Nitekim fazilet bakımından (ahlâken) yükselmeyi ve ilmin ziyadeleşmesini de tefekür, *nazar*, *zıkr/tezekkür* ve *i'tibar*ın artmasına bağlamıştır. “Tefekürü az olanın *i'tibarı*, *i'tibar*ı az olanın da ilmi az olur. İlmi az olanın ise cehaleti artarak eksiklikleri ortaya çıkar, iyilikten (*el-birr*) yana nasibi olmaz, yakînî bilgi/îmân ve hikmetin özünden de mahrum kalır”¹²¹ ifadesi de ilmin salt ilim olması yönüyle öğretilmediği/öğrenilmediği manası taşımaktadır. Bilginin bu şekilde aşkın varlıkla (Allah'la) ilişkili tabiatı, eğitim hadisesini de Allah'la ilişkilendirmektedir. Ayrıca o, ilimden/ilim elde etmekten beklenen ahlâkî gelişimin sağlanmamasından dolayı da neredeyse bütün zümreleri tenkit etmiştir.¹²² Muhâsibî, ilim talebini de derse yakın kullanmakta, ilmi talep eden kimseler manasında “*tullâb (tullâbu'l-ilm)*” ifadesine yer vermektedir. Ayrıca kurtuluş yolunu talep edenler (*ve tâlibin li-sebîli'n-necât*) anlamında “*tâlib*”i de kullanmaktadır.¹²³

Sonuç

Eğitimi *insanı istenilen istikâmete yöneltme süreci* olarak tanımlayacak olursak Müslümanlar için bu yöneltme Kur'ân ve sünnete uygun bir yöneltme olmalıdır. Nitekim Muhâsibî, hem ele aldığı konularda hem de eğitimle ilgili yer verdiği kavramlarda Kur'ân ve sünnet merkezli bir yaklaşım sergilemiştir. Nitekim bunu, bir konuyu ele alırken âyet ve hadislerden yaptığı referanslardan anlamak mümkündür. Bu yüzden eğitimle ilgisi kurulabilecek kavramlar da dinî ve ahlâkî olanla irtibatlı, aşkın varlıkla bağlantılı kavramlardır. Muhâsibî, müstakil olarak eğitim

¹¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beirut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1999), 4/329.

¹²⁰ Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs*, 79; *el-'Akl*, 235; *en-Nesâih*, 74, 170; *er-Ri'âye*, 445. Yazmak, okutmak ve öğretmek (ders) suretiyle bilme ve öğrenmeyle (*te'allüm*) ilgili bk. Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs*, 79-80.

¹²¹ Muhâsibî, *el-'Akl*, 235.

¹²² bk. Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 389-390.

¹²³ Bunlar için bk. Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 117, 322; a.mlf., *en-Nesâih*, 170; a.mlf., *Fehmü'l-Kur'ân*, 268.

konusuyla ilgilenmemekle birlikte eğitim bağlamında değerlendirilebilecek kavramlara da yer vermektedir. Bu bağlamda dikkati çeken hususlardan biri, onun, eğitim olgusunu tek bir kavramla karşılamadığıdır. *Ta’lîm/te’allum, ders/tehrîs, edeb/te’dîb, tasfiye, tathîr, ıslâh ve mücâhede (mücâdele ve mükâbede)* Muhâsibî’nin eğitimle ilişkili olarak yer verdiği kavramlardır. *Terbiye, tehzîb, tezkiye ve riyâzet* gibi kavramlara ise ya hiç değinmediği ya da çok az değindiği görülmektedir. Terbiyeye yer vermemesi, kavramın eğitimle ilişkisinin ya da eğitimle ilgili muhtevasının daha sonraki dönemlerde gerçekleşmesiyle açıklanabilir. Muhâsibî, sözü edilen kavramlar arasında edebin üç temel manasına göndermede bulunmaktadır. Birincisi, Allah’ın kulunu ve diğer her şeyi terbiye etmesi, ikincisi bir kimsenin bir başkasını eğitmesi, üçüncüsü ise kişinin kendi kendini/nefsini eğitmesidir ki kavramı daha çok bu anlamıyla (nefis terbiyesi manasıyla) kullanmıştır. Bununla birlikte o, edebin Arap diliyle ilgili içeriğine değinmemiştir. Mezkûr kavramlar farklı anlam katmanlarına sahip olmakla birlikte birbirinden kesin sınırlarla ayrılmamış, dahası dönemin hâkim anlayışına uygun olarak dinî ve ahlâkî bir muhtevada ele alınmıştır. Kavramlar birlikte düşünüldüğünde günümüzde olduğu şekliyle eğitim, din eğitimi, değer ve ahlâk eğitimi şeklinde farklı alanların söz konusu olmadığı, bunlardan birinin tek başına bu alanların tümünü üstlenmediği, eğitime yönelik dinî ve ahlâkî vurgunun güçlü olduğu ve öğrenmenin tam bir öğrenme olabilmesi için bunun biliş, duyuş ve davranışı birlikte içermesi gerektiği görülmektedir. Gelenekten tevarüs eden bu yaklaşım, günümüzde olduğu şekliyle, eğitim-din eğitimi ayrımını, eğitim-din eğitimi arasındaki genellik-özellik ilişkisini de dışarıda bırakmaktadır. İnsana bütüncül (bireysel, toplumsal, bilişsel, duyuşsal, devinişsel, maddî-manevî vs.) yaklaşımın neticesi olarak onun eğitimi de bütüncül bir yaklaşımla ele alınmıştır. Muhâsibî ayrıca bilen, eğiten (*âlim*) ve öğrenende (*müte’allim*) bulunması gereken hasletlerden de bahseden ilk âlimlerdendir. Onun bu bağlamda değindiği özelliklerin çoğu dinî/ahlâkî bir karakterde olup meselâ âlimin öğrencileri arasında eşit davranarak adaleti tesis etmeye çalışması, sadece talebelerinin değil, toplumun ihtiyaçlarıyla da ilgilenmesi gerektiği gibi bazıları günümüzde de geçerliliğini sürdüren ilkeler ortaya koymuştur.

Kaynakça

- Ayverdi, Z. İlhan. “Üstat-Üstad”. <http://lugatim.com/s/ustat-ustad> (Erişim Tarihi: 11. 06. 2022).
- Bağdâdî, Hatîb. *Târihu Bağdâd ev Medîneti’s-selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1422/2001.
- Bayraktar, Mehmet Faruk. *İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münâsebetleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 8. Baskı, 2010.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Ahlaki Aklı*. çev. Muhammet Çelik. İstanbul: Mana Yayınları, 2015.

- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rifât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. Kahire: Dârü'l-Fazîlet, 1425/2004.
- Çağrıçı, Mustafa. *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*. İstanbul: DEM Yayınları, 2006.
- Ebû Nu'aym, İsfehânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1417/1996.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Mîzânü'l-'amel*. thk. Süleymân Dünyâ. Mısır: Dârü'l-Me'ârif, 1964.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. 10 Cilt. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 1432/2011.
- Gündüz, Turgay. *İslâm, Gençlik ve Din Eğitimi*. Bursa: Düşünce Kitabevi, 2002.
- Hüseyn, Ahmed Ziyâüddîn. *el-Fikrû'-terbevî 'inde'l-Hâris el-Muhâsibî*. Ürdün: Yermûk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1412/1991.
- İbn Cemâ'a. *Tezkiretü's-sâmi' ve'l-mütekellim fî edebî'l-âlim ve'l-müte'allim/İslâmî Gelenekte Eğitim Ahlâkı*. çev. Muhammet Şevki Aydın. 2. Baskı. Ankara: TDV Yayınları, 2015.
- İhvân-ı Safâ. *Resâilü İhvânî's-Safâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Turâsî'l-Arabî, 3. Basım, 1420/1999.
- Kazıcı, Ziya-Ayhan, Halis. "Tâlim ve Terbiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/515-523. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Koç, Ahmet. *İhvan-ı Safa'nın Eğitim Felsefesi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1999.
- Muhâsibî, Hâris. *Âdâbü'n-nüfûs*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: Mü'essesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1412/1991.
- Muhâsibî, Hâris. *Bed'ü men enâbe ilallâh*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Muhâsibî, Hâris. *et-Tevehhum (el-Kasd ve'r-rücû', Bed'ü men enâbe, Fehmü's-salât ve el-Vesâyâ/en-Nesâih ile birlikte)*, thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Muhâsibî, Hâris. *el-'Akl ve fehmü'l-Kur'ân*. thk. Hüseyin Kuvvetlî. İrbid: Dârü'l-Fikr, 1391/1971.
- Muhâsibî, Hâris. *el-Kasd ilallâh*. Bursa: İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Orhan Kitaplığı, 637/2.
- Muhâsibî, Hâris. *el-Kasd ve'r-rücû' ilallâh*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Muhâsibî, Hâris. *el-Mekâsib ve'l-vera'*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: Mü'essesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1407/1987.

- Muhâsibî, Hâris. *el-Vesâyâ/en-Nesâih*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Muhâsibî, Hâris. *el-Mesâil fi'z-zühd (el-Mesâil fi a'mâli'l-kulûb ve'l-cevârih* ile birlikte), (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Muhâsibî, Hâris. *el-Mesâil fi a'mâli'l-kulûb ve'l-cevârih*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Muhâsibî, Hâris. *er-Ri'âye li-kukûkillâh*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1431/2010.
- Muhâsibî, Hâris. "Kitâbü'l-halve ve't-tenakkul fi'l-'ibâdeti ve deracâti'l-'âbidîn". nşr. Abduh Halife el-Yesû'î. *Mecelletü'l-Meşrik*. 7-58. Beyrut: Matba'atü'l-Kâsûlkiyye, 1955.
- Muhâsibî, Hâris. *Risâletü'l-müsterşidîn*. thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde. Kâhire: Dârü's-Selâm, 1983.
- Muhâsibî, Hâris. *Şerhu'l-ma'rife*. thk. Sâlih Ahmed eş-Şâmî. Dımaşk-Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1993.
- Semerkandî, Nâsirüddîn. *Riyâzetü'l-Ahlâk*. thk. Semîh İbrâhîm Sâlih. Dımaşk: Dârü'l-Beşâir, 2006.
- Tehânevî. *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996.
- Tirmizî, Hakîm. *Edebü'n-nefs*. thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih. Dârü'l-Misriyyeti'l-Lübnâniyye, 1413/1993.
- Tirmizî, Hakîm. *Kalbini Bul*, çev. Hacı Bayram Başer. İstanbul: Hayykitap, 2013.
- Vefâ, Üveys. *Minhâcü'l-yakîn şerhu kitâbi edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1980.
- Zernûcî, Burhaneddîn. *Ta'lîmü'l-müte'allim fi tarîki't-te'allüm/İslâm'da Eğitim-Öğretim Metodu*. Tercüme ve Şerh: Yunus Vehbi Yavuz. 12. Baskı. İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, 2015.